

## РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.99

### ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА THE CONCEPT AND FORMS REALIZATION OF LAW

**Борисенко М.О.,**  
*аспірант кафедри криміналістики  
та кримінального процесу  
Академії адвокатури України*

Стаття присвячена дослідженню питання реалізації права як процесу здійснення, втілення в життя принципів та приписів права. Реалізація права має важливе значення для юридичної теорії та практики, оскільки пов'язана з утвердженням і підтриманням у суспільстві певного правопорядку. Доведено, що терміни «реалізація права» та «застосування права» нерівнозначні, оскільки застосування права визначається як одна з багатьох, але не єдина форма реалізації права. Визначено форми реалізації норм права: дотримання, виконання, використання та застосування права, при цьому стверджено, що застосування є одним з етапів реалізації норм права, а самі ці поняття розрізняються як особливе й загальне.

**Ключові слова:** реалізація права, форми, дотримання, виконання, застосування.

Статья посвящена исследованию вопроса реализации права как процесса осуществления, воплощения в жизнь принципов и предписаний права. Реализация права имеет большое значение для юридической теории и практики, так как связана с утверждением и поддержанием в обществе определенного правопорядка. Доказано, что понятия «реализация права» и «применение права» неоднозначны, поскольку применение права определяется как одна из многих, но не единственная форма реализации права. Определены формы реализации норм права: соблюдение, исполнение, использование и применение права, при этом утверждается, что применение является одним из этапов реализации норм права, а сами эти понятия отличаются как общее и специальное.

**Ключевые слова:** реализация права, формы, соблюдение, исполнение, применение.

The abovementioned article is devoted to research the realization of law as a process to implement principles and requirements of law. Realization of law is essential for legal theory and practice. It associates with establishment and maintenance of the certain legal order in society. It is proved that the terms "realization of law" and "application of law" are unequal because application of law is defined as one of many but not the only form to realize law. Forms to realize law are: observance, fulfilment, use and application of law. Thus, it is state that application of law is one of stages to realize law and these notions differ as special and general.

**Key words:** realization of law, shape, compliance, performance, application.

**Постановка проблеми.** Проблеми реалізації права завжди були в центрі уваги юридичної науки, але стверджувати про те, що вони вирішені, передчасно, оскільки глибокі дослідження цього процесу, його всебічний аналіз і вивчення ставлять перед науковцями й практиками нові завдання. Загалом реалізація нормативних розпоряджень, які містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає втілення в повсякденне життя (у суспільні відносини, поведінку громадян тощо) волі законодавця чи інших суб'єктів, що мають повноваження правотворчості, яка спрямована на встановлення та підтримання правопорядку.

Тому без реалізації право втрачає своє соціальне значення й призначення. Із цього приводу видатний радянський теоретик права Л.С. Явич зазначав, що без утілення правових приписів у життя норми права мертві, власне це й губить їх соціальне призначення. На думку автора, право ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей та їх організацій, у суспільних відносинах. Неможливо зрозуміти право, якщо відхилитися від механізму його реалізації в житті суспільства [1, с. 199].

**Стан дослідження.** Активний дослідницький інтерес щодо теоретичних основ вивчення проблеми реалізації права можна спостерігати в багатьох працях, присвячених зазначеній тематиці (Ю.І. Гревцов, В.О. Котюк, В.М. Кудрявцев, В.В. Лазарев, П.О. Недбайло, В.В. Оксамитний, Ю.П. Пацурківський, П.М. Рабінович та інші). Узагальнення наукових точок зору в питанні реалізації права дає підстави стверджувати, що реалізація норм права – це втілення положень правових норм у фактичний поведінці (діяльності) суб'єктів права. Тобто така реалізація

являє собою втілення виключно правомірної поведінки, різноплановий процес практичного виконання правових вимог у діяльності тих або інших суб'єктів. Тому саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого закладався законодавцем у тих чи інших нормах права [2, с. 46]. З огляду на це своєчасна й точна реалізація правових норм є важливою передумовою додержання та зміцнення правопорядку.

**Виклад основного матеріалу.** У теорії права з урахуванням суперечливого характеру окремих наукових розробок щодо реалізації права та виняткової складності цього явища продовжується дискусія щодо сутності зазначеної категорії. Тому, на нашу думку, поняття «реалізація права» потребує уточнення, оскільки поряд із ним використовуються поняття «застосування права», «здійснення права». Так, термін «реалізація» (від франц. *realisation* – «здійснювати») визначається як здійснення чого-небудь, перетворення в щось реальне, проведення в життя будь-якого плану, проекту, ідеї, програми, намірів тощо [3, с. 561]. Як зауважив В.М. Протасов, реалізація – це процес перекладу явища в іншу якість, вживання його якостей, властивостей із метою досягнення якогось результату. Стосовно права цей процес означає переклад його норм в іншу реальність, в іншу якість – якість правомірної поведінки: використання властивостей права для досягнення необхідного соціального результату [4, с. 72]. У такому сенсі реалізація права може бути визначена як здійснення, втілення в життя принципів та приписів права.

Отже, поняття «реалізація права» має важливе значення для юридичної теорії та практики, оскільки процес право-реалізації пов'язаний з утвердженням і підтриманням у

суспільстві певного правопорядку. Необхідність утвердження правопорядку випливає не тільки з встановлення та здійснення розпоряджень юридичних норм. Це також має вплив на те, якою мірою учасники суспільних відносин можуть реалізувати належні їм суб'єктивні права.

Юридична конструкція реалізації права в літературі співвідноситься, зокрема, зі здійсненням права (позиція Л.Д. Воеводіна [5, с. 224]), з окремими видами реалізації права (з точки зору В.О. Лучіна [6, с. 19–20]). Поняття «здійснення права» в деяких дослідженнях конкретизується через призму законності правовідносин. Зокрема, така позиція була актуалізована А.М. Васильєвим [7, с. 175]. Схожі погляди обґрунтував Ю.С. Решетов, який досліджуване поняття здійснення права розглядав як самостійну категорію, але висловлюючи думку, згідно з якою сутність першої в узагальненій формі відображає шляхи та способи реалізації права та доповнив цю правову абстракцію деталізуючими складовими – юридичною відповідальністю й правопорядком [8, с. 28].

Разом із цим міркування інших правників-теоретиків із досліджуваного питання доводять наявність принципової різниці між поняттями «реалізація права» та «здійснення права». Так, на думку Л.Д. Воеводіна, у випадку реалізації права має місце втілення цілого комплексу норм, оскільки права й свободи можуть знаходити закріплення не в одному, а в багатьох нормативно-правових актах. Якщо ж вести мову про здійснення права, то відновлення та захист прав і свобод людини в разі їх порушення припускають більш широкий арсенал заходів, ніж усунення порушень тієї чи іншої правової норми. Отже, за твердженням дослідника, реалізація права відбувається під час здійснення виключно управомочуючих норм і не поширюється на інші їх різновиди [9, с. 160].

Така позиція стала предметом наукової дискусії, сутність якої полягає в тому, що однозначно стверджувати про те, що реалізація прав і свобод людини фактично є лише частиною більш загальної проблеми (застосування норм права) нераціонально [10, с. 59–64]. На наш погляд, не можна вважати рівнозначними такі терміни, як «реалізація», «здійснення», «застосування» права. Зокрема, застосування права нами розуміється як одна з багатьох, але однозначно не єдина форма реалізації права. Більше того, напрацювання теорії права доводять, що застосування права має декілька проявів: 1) особлива форма реалізації права; 2) організаційно-юридична діяльність компетентних органів із метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм; 3) визначається не як одна з форм безпосередньої реалізації, а як категорія, що належить до процесу реалізації та є характерною ознакою його здійснення [11, с. 30–33].

Дискусійною є і пропозиція взагалі відмовитися від використання в науковому обігу таких категорій, як «реалізація» та «застосування» права в контексті користування правом. Зокрема, російський дослідник В.І. Крусс із цього приводу зауважує, що термін «реалізація» з етимологічної точки зору суперечить властивості «непогашуваності» права, позаяк реалізація – це здійснення або зникнення внаслідок виконання свого призначення чи пошук нової якості з одночасною втратою попередньої. Автор стверджує, що реалізація може бути осяжна й поза суб'єктом права, тоді як користування виключає таку можливість. Зміст поняття «здійснення» полягає в практичному втіленні, у реалізації можливості. Тому конституційні права здійснюються безпосередньо в момент прийняття конституції та лише внаслідок чинності цього акта в суб'єктів конституційного регулювання з'являється можливість користуватися ними [12, с. 19–20].

Ми вважаємо, що зазначене твердження необхідно проаналізувати насамперед в етимологічному сенсі термінів «реалізація» та «здійснення». З огляду на те, що значення терміну «реалізація» викладено вище, є потреба

вести мову про «здійснення», яке в довідкових джерелах розуміється як запровадження, втілення в життя; робити що-небудь дійсним, реальним; виконання чого-небудь [13, с. 52]. Співставлення наведеного доводить близькість цих термінів в етимологічному розумінні. Це дає можливість зробити висновок і про близькість їх змістовного навантаження, оскільки викладені в різних джерелах міркування про сутність цих понять фактично є такими, що дозволяють вести мову про один і той же процес – утілення норм права у сформованій системі суспільних відносин. Крім того, на наш погляд, вживання поряд понять «реалізація права», «здійснення права» не суперечить і правилам юридичної техніки.

Щодо співвідношення понять «реалізація права» й «застосування права», то зауважимо, що перше з названих є більш широким і багатограним, а друге, на відміну, наприклад, від виконання, використання, дотримання – вузьким, але з притаманними особливостями. Ми вважаємо, що право реалізується шляхом проходження певних послідовних етапів, а застосування права є одним із таких етапів (наприклад, завершальним етапом діяльності юридичної особи є скасування її державної реєстрації в судовому порядку, що позбавляє суб'єкт статусу юридичної особи та є підставою для вилучення з державного реєстру).

У теорії права розрізняють декілька форм реалізації права, видова різноманітність яких залежить від специфіки суспільних відносин, що підлягають урегулюванню, особливостей норм права (зокрема, їх гіпотез і диспозицій), а також особливостей поведінки суб'єктів, які реалізують ці норми. З огляду на наведені ознаки можна стверджувати про такі форми реалізації норм права: дотримання, виконання, використання та застосування права. Такий підхід дає цілком обґрунтовані підстави вважати, що застосування є одним з етапів реалізації норм права, а самі ці поняття розрізняються як особливе й загальне.

Коротко зупинимось на характеристиці кожної із зазначених форм. Так, дотримання норм права визначається як реалізація заборонних норм, сутність якої полягає в пасивній поведінці суб'єктів щодо здійснення негативних дій, передбачених нормою права. З урахуванням того, що під правопорушенням розуміється визначене законом неправомірне (протиправне) винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, за вчинення якого вона може бути притягнута до юридичної відповідальності, заборонні норми не дозволяють протиправну поведінку, що є небажаною для держави й суспільства та встановлюють обов'язок особи не вчиняти певних дій (бездіяльності). Тому, якщо в санкції норми встановлена юридична відповідальність негативного характеру, то такі дії вважаються забороненими законодавцем. Наприклад, стаття 15 Конституції України забороняє цензуру в державі або утримання громадянина від спроб вивезення за кордон речей, які заборонені для вивезення.

Виконання права – це одна з форм його реалізації, сутність якої полягає в здійсненні суб'єктом зазначених у зобов'язуючих нормах права дій. У нормах зобов'язуючого характеру викладаються вимоги активної поведінки щодо здійснення в цих нормах позитивних дій із боку суб'єктів права. Такі норми мають подвійну природу, оскільки, з одного боку, суб'єкт, який якісно (активно) виконує покладений на нього обов'язок, може бути заохочений і його дії спрямовуються на досягнення бажаного для держави й суспільства результату, а з іншого – відмова від виконання зобов'язуючих норм або неналежне їх виконання призводить до застосування державного примусу. Прикладом виконання норм права може слугувати неухильне виконання працівником покладених трудових обов'язків, що впливає з норм трудового законодавства.

У свою чергу, використання норм права є формою реалізації суб'єктивного права, відповідно до якої здійснюється втілення уповноважуючих норм. Фактично ці норми

надають суб'єктам право здійснювати передбачені ними позитивні дії. Водночас форма використання права порівняно з іншими розглянутими формами реалізації права має свої особливості, оскільки основою їх утілення є реалізація суб'єктивного права, а не реалізація юридичного обов'язку та заборони. За таких умов суб'єкт сам вирішує, чи використати належне право або утриматися від цього, але норма реалізується. Прикладом використання права може бути реалізація права на спадщину.

Зауважимо, що три наведені вище форми реалізації права в літературі отримали назву безпосередніх норм, оскільки суб'єкти самі реалізують свої суб'єктивні права й обов'язки. Водночас, якщо суб'єкти не мають можливості реалізувати надані повноваження, з'являється потреба у втручанні компетентних органів держави, які застосовують правові приписи (наприклад, виконання військового обов'язку, нарахування пенсії тощо) [14, с. 52].

Тому виникає необхідність застосування права як однієї з найважливіших форм його реалізації. Однак саме з огляду на наведене застосування являє собою особливу, ціннісну форму реалізації права, яка за суттю відрізняється від перелічених вище форм. Необхідно зазначити, що в юридичній літературі наводиться декілька визначень застосування права, хоча вони й різняться за змістом. Застосування права дефінується так: а) як особлива форма реалізації права, яка здійснюється державними та громадськими організаціями в межах їх компетенції у формі владно-організуючої діяльності з конкретизації норми права; б) як форма реалізації права, що включає юридично-організаційну діяльність держави з втілення правових норм стосовно конкретних суб'єктів; в) як владна діяльність органів держави чи інших органів, повноваження яких делегує держава, які видають індивідуальні акти на основі норм права. Отже, застосування права – це владна діяльність компетентних органів держави та посадових осіб щодо підготовки та прийняття індивідуальних рішень у юридичній справі на основі юридичних фактів та конкретних правових норм.

Однак існують й інші дефініції поняття «застосування права». Так, професор О.Г. Мурашин визначає його як державно-владну, організаційну діяльність компетентних органів держави та посадових осіб із реалізації правових норм стосовно конкретних життєвих ситуацій шляхом винесення індивідуально-правових рішень (приписів) [15, с. 296]. Натомість професор П.М. Рабінович вважає, що застосування правових норм – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це

громадських об'єднань або їх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів із метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

На підставі наведених дефініцій виокремимо особливості досліджуваної форми реалізації права, які можливо викласти шляхом визначення таких ознак: 1) застосування норм права визначається як організаційна передумова їх реалізації у випадках, встановлених законом, що дає підстави стверджувати про соціальне призначення застосування норм права в контексті організації суспільних відносин; 2) з урахуванням виключно державно-владного характеру застосування норм права покладається тільки на державні органи або уповноважених державою суб'єктів (посадових осіб); 3) під час застосування норм права виникають, змінюються чи припиняються певні відносини, які при цьому трансформуються у взаємні юридичні права й обов'язки для визначених суб'єктів, що свідчить про юридично значущий характер цієї форми реалізації права; 4) результатом встановлення певних відносин під час застосування норм права до конкретних життєвих випадків є прийняття індивідуальних рішень формально-обов'язкового характеру; 5) застосування норм права може проходити виключно на підставі юридичних норм та в порядку, встановленому юридичними нормами; 6) застосування норм права є процесом, який складається з низки послідовних стадій (етапів); 7) застосування норм права може відбуватися з дотриманням певних принципів, основними з яких потрібно виокремити законність, обґрунтованість, доцільність. Дотримання зазначених принципів забезпечує правомірність, справедливості та ефективності застосування норм права; 8) рішення, прийняті за результатами застосування норм права, відображаються у встановленій законом формі – актах застосування права.

**Висновки.** Таким чином, реалізація права є діяльністю щодо втілення в життя волі законодавця чи інших суб'єктів, що мають повноваження правотворчості, яка спрямована на встановлення та підтримання правопорядку. З урахуванням характеру окремих наукових розробок щодо реалізації права та складності цього явища можна зазначити, що загалом реалізація права сприймається як здійснення, втілення в життя принципів та приписів права. Реалізація права має важливе значення для юридичної теорії та практики, оскільки пов'язана з утвердженням і підтриманням у суспільстві певного правопорядку.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Общая теория права / С.С. Алексеев, Н.И. Матузов, И.Е. Фарбер, Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 286 с.
2. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
3. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Голова редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
4. Протасов В.Н. Что и как регулирует право: [учебное пособие] / В.Н. Протасов. – М.: Юрист, 1995. – 95 с.
5. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России / Л.Д. Воеводин. – М.: НОРМА, 1997. – 304 с.
6. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации: проблемы реализации / В.О. Лучин. – М.: Юнити-Дана, 2002. – 687 с.
7. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты системы категорий права / А.М. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 264 с.
8. Решетов Ю.С. Реализация норм советского права: системный анализ / Ю.С. Решетов. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1989. – 168 с.
9. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России / Л.Д. Воеводин. – М.: НОРМА, 1997. – 304 с.
10. Пацурківський Ю.П. Реалізація права: поняття, зміст та співвідношення з суміжними категоріями / Ю.П. Пацурківський // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2012. – Вип. 636. – С. 59–64.
11. Алексеев С.С. Функции применения права / С.С. Алексеев, И.Я. Дюрин // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 25–53.; Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П.М. Рабінович. – Вид. 10-те, зі змінами. – Львів: Край, 2008. – 224 с.; Сливка С.С. Юридична деонтологія: [підручник] / С.С. Сливка. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
12. Крусс В.И. К теории пользования конституционными правами / В.И. Крусс // Государство и право. – 2004. – № 6. – С. 19–20.
13. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови / Л.М. Полюга. – К.: Довіра, 2001. – 477 с.
14. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
15. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.